

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

на правах рукопису

Солошко

Солошко *Олена Михайлівна*

ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СКЛАДУ
НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

07.00.01. – історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків 1997

Дисертація є рукописом.

Робота виконана в Харківському державному автомобільно-дорожньому технічному університеті.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Євсєєв Євген Тихонович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Мигаль Борис Кирилович
кандидат історичних наук
Коломієць Тетяна Василівна

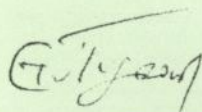
Провідна організація: Український державний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова.

Захист відбудеться "23" травня, 1997 р. о 15.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.02.02.08. в Харківському державному університеті (адреса: 310077, м. Харків, пл. Свободи, 4, ауд. IV-65).

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розісланий "21" квітня, 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є. П. Пугач

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

00753534 (R)

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У другій половині XIX ст. внаслідок проводжуваних царизмом реформ, розкладу старої феодално-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин в українських землях, що перебували в складі Російської держави, відбувалися важливі зміни в чисельності, складі та структурі населення, які впливали на всі сторони життя суспільства і значною мірою визначали його майбутній розвиток. Ці процеси як в Україні в цілому, так і в окремих її місцевостях не знайшли належного вивчення й висвітлення в історичній літературі. Їх дослідження тим більш актуальне в нинішній час, коли в Україні відбувається ломка старої, так званої соціалістичної системи; соціально-класова структура кардинально змінюється: виділяються підприємці, з'являються селяни-фермери, некооперовані ремісники, має місце розшарування в середовищі службовців та інтелігенції, змінюється соціальний статус робітників та селян. Ці зміни, без сумніву, вплинуть на подальшу долю України. Тому актуальним є вивчення досвіду соціально-класових зрушень, що відбувались в Україні в другій половині XIX ст.

Хронологічні рамки дослідження - друга половина XIX ст., оскільки в той час найбільш широко й інтенсивно відбувалися вказані вище процеси, здійснювались якісні зміни в соціально-класовій структурі населення різних регіонів України, зокрема Лівобережжя.

Територіальні рамки дослідження - Лівобережна Україна. У другій половині XIX ст. в адміністративно-територіальному відношенні цей регіон складався із Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. В них розвивалися спільні процеси і, разом з тим, для кожної були характерні свої особливості. Харківщина була найбільш розвинутою в промисловому відношенні; Полтавщина і особливо Чернігівщина залишались землеробськими губерніями. Це до певної міри визначило й характер змін у чисельності, соціальному складі, зайнятості населення тощо. В цілому в соціально-економічному, національному і т.д. відношенні Лівобережжя відрізнялось від інших регіонів України, тому може бути самостійним об'єктом дослідження.

Стан наукового дослідження проблеми. Проблема чисельності, соціальної і національної структури населення, його зайнятості, міграційні процеси як в цілому по Росії, так і в Україні, знайшли певне вивчення в історичній літературі.

Необхідно зазначити, що одним з основних питань в дореволюційній історико-економічній літературі було питання про історичну долю селян-

Ім. В. Стефанів
України

ства — найбільшу частину населення. Зокрема, народницька історіографія (М. К. Михайловський, В. П. Воронцов, О. І. Чупров та ін.) виходила з того, що соціально-класові зрушення в середовищі селянства мають не принциповий характер і в цілому не змінюють його місця і ролі в суспільстві. Марксистська історіографія, беручи за основу роботу В. І. Леніна "Розвиток капіталізму в Росії", навпаки наголошувала на якісних змінах в середовищі селянства, на його розшаруванні і виділенні селянської буржуазії, дрібних товаровиробників, сільського напівпролетаріату та пролетарів (наймитів).

З 50-х рр. XIX ст. склад населення Російської імперії, в тому числі і українських губерній, вивчався на основі зібраних матеріалів щойно проведених ревізій та обліків населення.

Соціально-економічний розвиток українських земель, національний склад населення, його зайнятість, міграційні процеси знайшли висвітлення в узагальнюючих дослідженнях у цілому по Росії¹; зокрема у працях з питань економічного розвитку², соціальної структури населення, зокрема робітників³; колонізації та переселень в Росії⁴.

У дослідженнях, присвячених у цілому Росії, є фактичний матеріал про стани населення в 50-х рр., зроблені перші спроби обліку чисельності та складу робітників, в тому числі і по лівобережних губерніях.

На особливу увагу заслуговують праці по Лівобережній Україні. Так, ряд праць висвітлює питання економічного розвитку регіону як в цілому по губерніях, так і по окремих повітах⁵. Автори, зосереджуючи основну увагу на розвитку сільського господарства, зокрема проведенні селянської реформи, зверталися до змін в становищі селян, кустарів та інших груп населення, їх майнової диференціації.

1 Келпен П. Девятая ревизия. Исследования о числе жителей в России. — СПб., 1857; Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-я народной переписи. — СПб., 1861; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. — СПб., 1903. — Т. 7 та інші.

2 Ковалевский М. Экономический строй России. — СПб., 1900; Иванков И. Падение крепостного права в России. — СПб., 1903; Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России XVIII—XIX вв. — СПб., 1913 та інші.

3 Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих России. Материалы по статистике труда. — СПб., 1906; Численность и состав рабочих в России на основании Первой всеобщей переписи населения Российской империи. — СПб., 1906. — Т. 1 та інші.

4 Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — СПб., 1869. — Вып. 1; Риттик А. Переселения. — X., 1882; Кауфман А. Переселения и колонизация. — СПб., 1905 та інші.

5 Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. — Полтава, 1881; Василенко В. Кустарные промыслы сельских осоловий Полтавской губернии. — Полтава, 1885. — Вып. 1—2; Иванов В. Современная деревня в Харьковской губернии. — X., 1893; Ковалевский А. Освободительная реформа Императора Александра II и осуществление ее в пределах Черниговской губернии. — K., 1911 та інші.

Слід зазначити, що проблема чисельності та структури населення регіону в дорадянській історіографії не виступала об'єктом спеціальних досліджень. Лише в працях М.Маркевича, К.Залеського, присвячених народонаселенню Полтавської та Харківської губерній, та в книзі "Український народ в його прошлом и настоящем" ці питання знайшли висвітлення в етнографічному плані ¹.

Досліджувались і питання переселення та колонізації регіону. Однак об'єктом вивчення була лише Полтавщина. Зокрема, історію заселення, становище та умови праці німецьких колоністів на Полтавщині досить ґрунтовно розглядав І.Ф.Павловський ².

Важливе значення для висвітлення питань чисельності, соціальної структури, зайнятості населення регіону мають праці, присвячені окремим лівобережним губерніям. При аналізі складу населення Харківської губернії, в тому числі і м. Харкова, велике значення мають роботи Д.І.Багалія, Д.П.Міллера, С.І.Кованька, О.О. Гусєва, К.П.Шелкова та інших ³. В них розглядаються питання економіки, освіти та культури Харкова, подаються відомості про населення та темпи його природного приросту. Найбільш ґрунтовно ці проблеми висвітлені в фундаментальній праці Д.І.Багалія та Д.П.Міллера.

Привертала увагу дослідників і Чернігівщина. Важливими для написання даної дисертації є описи регіону та відомості про губернське місто М.Маркевича, О.О.Русова, М.Домонтовича та інших ⁴. Одним із перших досліджень Чернігівщини XIX ст. є праця М.Маркевича. Автор, аналізуючи історичний розвиток губернії, наводить важливий статистичний матеріал про чисельність, склад та сфери зайнятості населення міста. Більш ґрунтовною працею з історії та соціально-економічного розвитку Чернігівщини є робота М. Домонтовича, що базувалась, головним чином на даних IX (1850 р.) та X (1857 р.) ревізій, а також обліку населення Чернігівщини 1860 р. Цінні матеріали про сільське населення губернії за останніми ревізіями наводяться в роботі О.Русова.

- 1 Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. - К., 1855; Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - Т. 1; Залесский К. Обзор природы и населения Харьковской губернии. - Х., 1915.
- 2 Павловский И. Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808-1887). - Полтава, 1913; Переселения из Полтавской губернии. - Полтава, 1900. - Вып. 1; Переселения из Полтавской губернии. - Полтава, 1902. - Вып. 2 та інші.
- 3 Кованько С. И. Описание Харьковской губернии. - Х., 1857; Шелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. - Х., 1882; Гусев А. А. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. - Х., 1902; Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 гг.). В 2-х т. - Х., 1912. - Т. 2 та інші.
- 4 Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. - Чернигов, 1852; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. - СПб., 1865; Русов А. Описание Черниговской губернии: В 2-х т. - Чернигов, 1898-1899 та інші.

Особливий інтерес становить другий том, де розглядається структура населення за віросповіданням та станами, кількість населених пунктів, переселення селян, число промислових підприємств.

Щодо Полтавщини, то вона, на відміну від інших лівобережних губерній, значно рідше привертала увагу дослідників. Розвиток та становище губернського м. Полтави цікавили авторів більше, ніж вивчення проблеми в цілому. Навіть у працях Ф. Зашупа, А. Богдановича, І. Павловського та інших¹, присвячених історії Полтавської губернії, описам міст регіону, питання змін чисельності та структури народонаселення не були предметом спеціальних досліджень.

Таким чином, в дорядянський період дослідники, використовуючи значне коло джерел та матеріалів, зробили перші кроки у вивченні чисельності, соціальної структури населення, міграції на Лівобережжі в другій половині ХІХ ст. В цей час вийшли праці з окремих аспектів економічного розвитку та народонаселення лівобережних губерній. В більшості робіт наводились неповні, розрізнені, інколи випадкові дані, які характеризували лише окремі стани та групи населення, що не мали чіткої характеристики. Окремі верстви населення поділялись на окремі стани - дворянство, дуківництво, міщани, селяни, або групувались у залежності від головних занять - сільське господарство, промисли, торгівля тощо. Водночас соціальна структура в цілому аналізувалась лише в загальному плані. Вплив економічного розвитку Лівобережжя на зміни чисельності населення, його соціальну структуру та національний склад, причини та аналіз відповідних зрушень не знайшли достатнього висвітлення, оскільки головним чином, вони не були предметом спеціальних досліджень. В працях цієї доби здебільшого не виділяються особливості національної структури населення, процес розшарування, зайнятості населення, причини та наслідки міграції протягом другої половини ХІХ ст.

В 1918-20-х рр. з'явилися праці Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. А. Барвінського та інших, в яких поряд з питаннями соціально-економічного розвитку розглядаються чисельність та соціальна структура населення окремих лівобережних губерній².

В радянській історіографії при панівному становищі марксистської методології, з її класовим підходом до вивчення історичного минулого,

1 Зашуп Ф. Очерки истории Полтавской губернии. -СПб. 1862; Богданович А. Сборник сведений о Полтавской губернии. -Полтава 1877; Бучневич В. Записки о Полтаве и ее памятниках. -Полтава, 1902; Павловский И. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей. - Полтава. 1910 та інші.

2 Барвінський В. Исторический очерк Харьковской губернии. -Х. 1918; Багалія Д. І. Історія Слобідської України. -Х. 1918; Сумцов М. Ф. Слобожане. -Х. 1918; Полтавщина. -Полтава, 1927. -Т. 2; Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. -К. 1928.

пріоритетними ставали дослідження двох класів - робітників і селян 1. У 20-х-середині 30-х рр. українські губернії привертали увагу науковців здебільшого для висвітлення їх економічного розвитку 2.

У другій половині 50-х-80-х рр. виходили узагальнюючі праці з питань соціальної структури населення Росії в XIX ст., його чисельності та розміщення 3. В них на значному фактичному матеріалі розглядаються питання економічного розвитку 4, зрушення в соціальній структурі населення 5. Матеріал по лівобережних губерніях з окремих питань наводився в порівнянні з іншими регіонами Росії.

Заслужують на увагу багатотомні колективні праці "Історія Української РСР" та "Історія міст і сіл Української РСР" 6. В них є короткі відомості про чисельність, соціальну структуру та зайнятість населення Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини.

Становище, склад селян та робітників висвітлювались і в працях з економічного розвитку України в другій половині XIX ст. 7 Так, робота В.П.Теплицького присвячена проведенню селянської реформи, питанням розвитку сільського господарства в пореформений період та змінам у становищі селян. В дослідженнях О.О.Нестеренка на значному документальному матеріалі висвітлюється склад промислового пролетаріату, характеризуються етапи розвитку пріоритетних галузей виробництва. Соціально-економічні явища і процеси, якісні зрушення в складі

- 1 Балабанов М. Очерки по истории рабочего класса в России. - К. 1923. - Ч. 1; Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России. - Л. 1923. - Т. 1-3; Шестаков А. В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России. - М. 1924. - Т. 1; Игнатович А. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. - Л. 1925; Балабанов М. Как возник и развивался рабочий класс в России. - М. Л. 1926; Калинин В. Н. Крепостные крестьяне-земледельцы накануне реформы. - Л. 1934 та інші.
- 2 Слобченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України в XIX ст. - Х. 1927. - Т. 2; Бровер І. Україна на пореломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси та матеріали. - Х. 1933.
- 3 Рашин А. Население России за 100 лет (1811-1913). - М. 1956; Кабузан В. Изменения в размещении населения России в XVIII-первой пол. XIX вв. - М. 1971; Водарский Я. Население России за 400 лет (XVI-нач. XX вв.). - М. 1973 та інші.
- 4 Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. - М. 1958; Хромов П. Экономика России периода промышленного капитализма. - М. 1963; Рындинский П. Крестьянская промышленность в пореформенной России. - М. 1966; Андимов А. В. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 гг. - М. 1980; Кризис Феодално-крепостнических отношений в сельском хозяйстве России. - Владимир. 1984 та ін.
- 5 Рашин А. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки. - М. 1958; Лейкина-Свиридая В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. - М. 1971; История рабочего класса России 1861-1900. - М. 1972; Крестьянство России периода разложения Феодализма и развития капитализма. - Новосибирск. 1978 та інші.
- 6 Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл. - К. 1966; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська обл. - К. 1967; Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл. - К. 1972; Історія Української РСР: В 8 т. - 10 кн. - К. 1978-Т. 3.
- 7 Нестеренко О. О. Развитие капиталистической промышленности и Формування пролетаріату на Україні в кін. XIX-поч. XX ст. - К. 1952; Теплицький В. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.). - К. 1959; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К. 1972 та інші.

робітників, що супроводжували становлення великої машинної індустрії, показані в роботі Л.Г.Мельника.

Щодо вивчення структури населення українських губерній, то заслуговують на особливу увагу спеціальні праці Ф.Є.Люся, І.О.Гуржія, О.А.Парасунька та інших¹. В монографії Ф.Є.Люся ґрунтовно розглядаються джерела формування, структура робітничого класу України, міграційні процеси, національний склад робітників. В роботі О.Парасунька, присвяченій становищу та боротьбі робітничого класу в період другої половини ХІХ ст., аналізується склад робітників по окремих галузях виробництва, умови праці та побут. Становище та зрушення селянства в другій половині ХІХ ст. висвітлені в "Історії селянства Української РСР", працях М.Н.Лешенка, А.В.Бондаревського². В них розглядається селянство в пореформені часи, процеси його розшарування та майнової диференціації, що приводило до посилення класової боротьби. Досліджуючи міжетнічні зв'язки та етнічний склад населення України, В.І.Наулко³, на основі матеріалів ревізії та перепису 1897 р. показує зростання його чисельності, зокрема і на Лівобережжі.

Наприкінці 80-х- у першій половині 90-х рр. з'явилися праці, в яких автори з нових позицій стали вивчати розвиток окремих соціальних груп населення (Л.Г.Мельник, Н.А.Шип, Г.В.Касьянов)⁴.

Як видно з огляду літератури з досліджуваної проблеми, і досі вона не дістала належного вивчення та висвітлення. В українській історіографії ще не має спеціальної праці, в якій би всебічно досліджувались та аналізувались проблеми, пов'язані із змінами чисельності, станової та суспільно-класової структури населення Лівобережної України в другій половині ХІХ ст.

Завдання даного дослідження - вивчення змін чисельності, соціальної та національної структури, сфер зайнятості та розміщення населення під

¹ Люсь Ф.Є. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX-начале XX вв.-К., 1955; Гуржий И.О. Зарождение робитничого класу на Україні.-К., 1958; Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е гг. XIX в.).-К., 1983; Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т.-К., 1987 та інші.

² Лешенко Н.Н. Изменение в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г.-Таллин. 1959; Бондаревский А.В. Волосное управление та становище селян на Україні після реформи 1861 р.-К., 1961; Історія селянства Української РСР: У 2-х т.-К., 1967; Лешенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму.-К., 1970 та інші.

³ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР.-К., 1965.; Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк.-К., 1975.

⁴ Мельник Л.Г. Формирование робитничого класу на Україні.-К., 1988; Авраменко А.М. К вопросу о методике сравнения уровня социальной дифференциации в российской деревне эпохи капитализма (на материалах Лівобережной Украины) // Вопросы истории СССР.-X., 1989.-Вып. 34.-С. 113-120; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.: Соціально - політичний портрет.-К., 1993; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): Историко-социологический очерк.-К., 1991 та інші.

кутом зору взаємовпливу цих процесів та капіталістичного розвитку Лівобережжя. Виходячи з цього, автор вважає за потрібне:

1. Показати вплив економічного розвитку лівобережних губерній в другій половині XIX ст. на зміни чисельності населення, його соціальної та національної структури;

2. Проаналізувати зміни в чисельності населення лівобережних губерній протягом другої половини XIX ст., що були обумовлені високими темпами природного приросту, відносним покращенням медичного обслуговування тощо; простежити процеси міграцій та відхідництва як наслідки проведення реформ 60-70-х рр., спрямованих на розвиток капіталізму;

3. Дослідити динаміку соціальної структури населення, трансформацію дворян, селян, купців, міщан; джерела формування класів робітників та буржуазії, їх питому вагу в лівобережних губерніях та відмінності в сферах зайнятості населення різних національностей;

4. Простежити зміни в національній структурі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній в другій половині XIX ст.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що це перша узагальнююча праця, в якій досліджуються демографічні зміни населення лівобережних губерній в другій половині XIX ст., а саме:

- всебічно розглядаються зміни чисельності населення і аналізуються їх причини;

- показано причини, обсяги, темпи та наслідки міграцій в другій половині XIX ст. Визначаються райони переселень, особливості міграцій по окремих губерніях Лівобережжя;

- зроблена спроба дослідити зміни в соціальній структурі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, визначити джерела формування нових соціальних груп та класів протягом досліджуваного періоду;

- розглядаються особливості національного складу населення, в окремих лівобережних губерніях, сфери зайнятості та спеціалізації;

- в дисертації опрацьовано значну частину історичних джерел, які раніше не використовувались, певна їх частина вперше введена в науковий обіг;

- основні дані чисельності, соціального та національного складу населення, сфер його зайнятості, обсягів міграції зведено в 28 таблиць, 7 графіків та 6 діаграм.

На заміст виносяться такі положення:

1. Зміни та специфіка соціального та національного складу обумовлювалась особливостями економічного розвитку лівобережних губерній

(промисловий характер Харківщини і сільськогосподарський Полтавщини та Чернігівщини).

2. Протягом другої половини XIX ст. відбувалось подальше збільшення населення Лівобережжя, що залежало в значній мірі від темпів розвитку капіталістичних відносин в губерніях та природнього приросту.

3. Соціальна структура населення лівобережних губерній, яка складалась протягом століть, в другій половині XIX ст. зазнала значних змін. Розвиток капіталістичних, товарно-грошових відносин руйнував існуючий в дореформені часи соціальний лад, формувались класи робітників та буржуазії, інтелігенція. Дворяни, купці, кустарі, селяни та інші групи населення, пристосовуючись до умов нового капіталістичного суспільства, зазнавали істотних змін.

4. Внаслідок розвитку капіталістичних відносин в другій половині XIX ст. активізувались міграційні процеси як у межах українських губерній, так і на окраїни Росії.

5. В губерніях Лівобережної України, де українське населення складало більше 80%, проживали і представники інших національностей - росіяни, євреї, поляки, німці та інші. Вони мали специфіку розміщення та виробничих спеціалізацій, обумовлену як попереднім історичним розвитком та традиціями, так і умовами нових капіталістичних відносин.

Відповідно до завдання і мети дослідження добиралися та аналізувалися архівні та друковані джерела. Важливим джерелом для даної роботи є друковані матеріали із статистики Росії: матеріали губернських статистичних комітетів; матеріали з господарської статистики; звіти губернаторів лівобережних губерній. Вони охоплюють відомості про народонаселення різних регіонів Росії¹, в тому числі і Лівобережжя. Містять дані по окремих губерніях².

Питання чисельності населення, його станової структури висвітлені в додатках до звітів губернаторів лівобережних губерній³. Більшість

¹ Матеріали для статистики Росії, собираемые по ведомству министерства государственных имуществ. - СПб. 1858-1871. - Вып. 1-6; Статистика поземельной собственности населенных мест Европейской России. - СПб. 1884. - Вып. 3; Матеріали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения среднерусских губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - СПб. 1903. - Ч. 1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - СПб. 1904. 1905. - Т. 33, 46, 48; Статистический вестник Российской империи. - СПб. 1872-1882. - Сер. 2. - Вып. 3-8, 12-14, 17-19, 21 та інші.

² Календарь Черниговской губернии на 1886-1894 гг. - Чернигов. 1885-1893; Памятная книжка Полтавской губернии на 1865, 1871, 1874 гг. - Полтава. 1865, 1871, 1875; Памятная книжка Харьковской губернии на 1863, 1868 гг. - X. 1863-1868; Харьковский календарь на 1869...1902 гг. - X. 1869-1904 та інші.

³ Приложение к всеподданнейшему отчету полтавского губернатора за 1883, 1884, 1886-1895, 1898. - Полтава. 1884-1896, 1899.

матеріалів по Полтавській губернії – друковані, а щодо Харківщини та Чернігівщини, то вони містяться в фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державному архіві Харківської області. Заслужують на увагу різноманітні матеріали з господарської статистики відповідних губерній¹.

В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДА) в фонді Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191) і Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442) зберігаються матеріали про чисельність, рівень народжуваності та смертності населення Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, міграційні процеси, а також матеріали щодо кількості промислових підприємств, стану сільського господарства.

В фондах жандармсько-поліцейського управління Харківсько-Куп'янського відділу Харківської (ф. 311) та Дніпровського відділу Московсько-Київської залізниці (ф. 279), в фондах канцелярії Київського відділу цензора (ф. 294), канцелярії Харківського інспектора в справах друку (ф. 1680) вміщені розпорядження та накази стосовно попередження самовільних переселень в лівобережних губерніях. В фондах Київської судової палати (ф. 318), серед інших зібрані матеріали про стан сільського господарства в пореформений період, дані про викуп та оренду земель, що головним чином обумовлювали зміни в майновому складі населення регіону. У фамільному фонді (ф. 1475) дворян Галаганів містяться відомості про територію та кількість населення Полтавської губернії наприкінці XIX ст.

Серед матеріалів Державного архіву Харківської області (далі ДАХО) найбільший інтерес має фонд 51 Харківського губернського статистичного комітету. В ньому вміщені матеріали до статистичних описів Харківської губернії, дані про народжуваність та смертність населення, основні сфери зайнятості населення губернії, відомості про епідемії та їх ліквідацію. В фонді Канцелярії Харківського губернатора (ф. 3) зберігаються дані про переселення, станову структуру населення.

Відомості про населення губернського міста зібрані в фондах Харківської міської думи (ф. 44), Управління поліцмейстера м. Харкова (ф. 52) та Харківської міської управи (статистичний відділ) (ф. 45).

В фондах Харківського губернського правління (ф. 4) в справах лікарського відділення містяться матеріали, що свідчать про рівень

¹ Матеріали для статистико-економічного описання Харьковского уезда. – Х., 1884: Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава. 1882–1893. – Т. 1–5. 7. 15 та інші.

природного приросту населення в регіоні.

Відомості щодо становища селян в дореформений час і в перші пореформені часи зібрані в фонді Харківської палати державного майна (ф. 32).

Умови праці робітників промислових підприємств Харківської губернії, які впливали на динаміку смертності і народжуваності, зібрані в фонді канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії (ф. 922).

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база даного дослідження цілком достатня і достовірна для розкриття теми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при читанні загальних та спеціальних курсів з історії України, лекцій з історії лівобережного регіону, при написанні праць з історії України та краю. Узагальнюючий матеріал може бути використаний у рефератах, курсових та дипломних роботах, у музейних експозиціях, просвітницькій та краєзнавчій роботі у вузах та школах.

2. СТРУКТУРА І КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків (посилань, 28 таблиць, 7 графіків, 6 діаграм і списку джерел та літератури).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, хронологічні і територіальні рамки дослідження, аналізується історіографія і джерела, визначається мета й завдання роботи, її наукова новизна, практичне значення, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

В першому розділі "Економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XIX ст.", тобто в період утвердження капіталістичного ладу, розглядається розвиток сільського господарства, ремесел та промисловості, як найбільш показових сфер зайнятості населення регіону. Ці питання висвітлюються під кутом зору їх впливу на чисельність, структуру, майнову диференціацію населення Лівобережжя.

Зосереджена увага на розвитку сільського господарства по окремих губерніях Лівобережжя як в дореформені часи, так і після 1861 р. Досліджується процес змін форм земельної власності на шляху ліквідації станового землеволодіння, що вплинув на становище та склад селян.

Показано, що внаслідок проведення селянської реформи виявилась значна армія безземельних та малоземельних селян, які в пошуках заробітку та землі відходили в міста, інші українські губернії або переселялися на окраїни Російської держави.

Під впливом землеробської спеціалізації економіки регіону відсо-

ток населення Лівобережжя, що займалось ремісництвом та кустарництвом, по губерніях був приблизно рівний і незначний. З розвитком капіталістичної промисловості в Лівобережній Україні простежується зменшення кількості ремісників, особливо в промислових центрах губерній.

З'ясовується спеціалізація та темпи розвитку промисловості по окремих лівобережних губерніях, що обумовлювали відмінні характеристики змін соціальної структури та чисельності населення регіону. Зокрема, особливістю промисловості Харківської губернії кінця XIX ст. були швидкі темпи розвитку машинобудівної та металообробної галузей в м. Харкові, чого не відбувалось в інших регіонах Лівобережної України. На Полтавщині та Чернігівщині після харчової промисловості значне місце посідали ті галузі виробництва, які раніше були кустарними та ремісничими спеціалізаціями (ткацтво, гончарство та інші). Порівняльна характеристика темпів зростання промислового виробництва в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях свідчить також про різну динаміку зростання міст та міського населення на Лівобережжі.

У висновках до розділу підведені підсумки економічного становища Лівобережної України в другій половині XIX ст., показані як загальні тенденції, так і особливості розвитку окремих губерній. Їх вплив на зміни в зайнятості, розміщенні, національній та соціальній структурі населення, активізації міграційних процесів.

У допомогу розділі "Зміни чисельності, територіального розміщення та соціальної структури населення" показана динаміка чисельності, соціального складу та переселень населення Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній.

Одночасно з активним розвитком капіталізму збільшувалась кількість населення, відбувалися зміни в його соціальній структурі і територіальному розміщенні. Аналіз даних свідчить, що протягом другої половини XIX ст. під впливом зростання природного приросту, відносного підвищення загального рівня життя та медичного обслуговування відбувалось постійне збільшення населення, яке на кінець століття зросло на Лівобережжі в 1,7 раза (з 4409628 чол. в 1851 р. до 7568321 чол. в 1897 р.), зокрема на Харківщині в 1,82 раза (з 1366188 чол. до 2492316 чол.), на Полтавщині в 1,66 раза (з 1668694 чол. до 2778115 чол.), а на Чернігівщині в 1,67 раза (з 1374746 чол. до 2297854 чол.)¹.

¹ Підраховано автором на підставі: Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. - С. 2-13; Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. - С. 124-131; Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. - С. 26-45; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - Т. 33. - С. 2; Там же. - Т. 46. - С. 2; Там же. - Т. 48. - С. 2.

Одним із найважливіших показників формування нового капіталістичного ладу було швидке зростання міського населення. Аналізуються темпи його збільшення по лівобережних губерніях, виділяються їх причини. Так, лише в Чернігівській губернії, яка була найслабше розвинутою в промисловому відношенні, загальний приріст населення випереджав темпи збільшення населення в містах. В той же час населення губерньського міста Полтави складало найвищий відсоток по відношенню до всіх міських жителів регіону, в порівнянні з Харківщиною та Чернігівщиною (18%, 12,3% і 10,01% на середину століття та 19,5%, 47,3% і 13,2% на кінець XIX ст.)¹. Найінтенсивніше зростання населення відбувалось в Харкові – з 30600 чол. в 1856 р. до 197402 чол. в 1900 р. або з 19,6% до 48% всього міського населення².

Звертається увага на залежність темпів природного приросту від війн, голодних років, рівня медичного обслуговування, освіти тощо.

Проведено аналіз міграційних рухів на Лівобережжі, що давали понад чверть переселенців з усієї Європейської Росії. Виділяються основні причини та напрями переселень, що мали здебільшого економічний характер. Порівнюються темпи та обсяги міграції по окремих лівобережних губерніях. З середини до кінця XIX ст. кількість переселенців з Харківської губернії збільшилась в 5 разів, з Полтавської в 24,9 разів, а з Чернігівщини в 74,6 раза³. Це пояснюється тим, що в Харківській губернії в пореформені часи разом з розвитком капіталізму в землеробстві підвищувалися і темпи розвитку промисловості, перш за все в Харкові. Постійно зростав попит на робочі руки, що частково компенсувалось виходом населення із села у місто в пошуках роботи. В Чернігівській та Полтавській, цілком землеробських губерніях з вищим ступенем аграрного перенаселення та значними пережитками кріпосництва, такої можливості майже не існувало, тому рівень переселення в цих регіонах був вищий і зростав активніше, ніж на Харківщині.

Зосереджено увагу на зрушеннях соціальної структури населення в губерніях Лівобережжя. Так, відсоток селян в структурі народонаселення протягом дослідженого періоду в Харківській губернії збільшився з 90,4% до 90,8%; міщан з 3,1% до 5,3%; дворян з 1,2% до 1,3%. На Полтавщині відповідно з 91,2% до 98,3%; з 4,4% до 9,7%, а відсоток дво-

¹ Підраховано автором на підставі: Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – С. 2–13; Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – С. 124–131; Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – С. 26–45; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. 33. – С. 2; Там же. – Т. 46. – С. 2–3; Там же. – Т. 48. – С. 2.

² Підраховано автором на підставі: Гусев А. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. – С. 33–34; Харьковский календарь на 1902 г. – С. 80–81.

³ Ямзин И. Переселенческое движение в России. – С. 171

рян майже не змінився і становив 1,7%. На Чернігівщині - з 84,8% до 95,8%: з 9,5% до 11,5% та з 1,5% до 1,2%. Наведені дані свідчать, що на Лівобережжі протягом досліджуваного періоду відсоток селян в структурі населення в цілому збільшився. В найбільшій мірі це стосується землеробських Полтавщини та Чернігівщини. При піднесенні економіки та торгівлі відсоток купців, як представників роздрібноі та крамничної торгівлі, дещо скоротився: на Харківщині з 0,4% до 0,26%, на Полтавщині з 0,56% до 0,3%, а на Чернігівщині з 0,6% до 0,27%¹. Такі зміни можна пояснити різними темпами розвитку капіталізму, ступенем землеробської спеціалізації губернії та регіональними особливостями Лівобережжя. Розвиток капіталістичної промисловості, зв'язку, торгівлі, зміни в суспільному устрої дедалі посилювали потребу в освічених фахівцях. В соціальній структурі населення із стану "почесних громадян" відокремилась самостійна група - інтелігенція (чиновники, лікарі, юристи, викладачі та інші), питома вага якої на Лівобережжі протягом 50-90-х рр. XIX ст. в середньому зросла в 17,5 раза, тобто кількість інтелігенції зростала швидше, ніж загальна чисельність населення.

Внаслідок інтенсивного розвитку капіталістичної промисловості, транспорту, сільського господарства сформувався клас робітників, що жили із зарплати, яку отримували за продаж підприємцям своєї робочої сили. На початку 60-х рр. на Лівобережжі, наприклад, лише фабрично-заводських робітників нараховувалось 33,2 тис.², а наприкінці XIX ст. 49,1 тис. чол., зокрема на Харківщині - 27,8 тис., на Полтавщині - 5,9 тис., на Чернігівщині - 15,4 тис. В цілому в промисловості Лівобережжя за переписом 1897 р. було зайнято 106217 чол. робітників, в тому числі на Харківщині - 45825 чол., на Полтавщині - 23410 чол., на Чернігівщині - 36982 чол.³. В 1900 р. в регіоні нараховувалось 700,5 тис. робітників. Найбільша їх частина (понад 40%) була зайнята в землеробстві - 301 тис. чол., 10% - в промисловості (71,5 тис.), кустарі та ремісники склали 47% всіх робітників Лівобережжя або 328 тис. чол.⁴

В цей період із різних груп населення (дореформені промисловці,

¹ Кабузан В. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. - С. 59-178; Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. - С. 2-13; Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. - С. 124-131; Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 г. - С. 144-149; Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. - С. 26-45; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - Т. 33. - С. 58-59; Там же. - Т. 46. - С. 60-61; Там же. - Т. 48. - С. 64-65.

² Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX-начале XX вв. - С. 14.

³ Підраховано автором на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - Т. 33. - С. 186-200; Там же. - Т. 46. - С. 188-205; 256-269; Там же. - Т. 48. - С. 202-220; Харьковский календарь на 1897 г. - С. 114; Харьковский календарь на 1900 г. - С. 144.

⁴ Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX-начале XX вв. - С. 81.

дрібні товаровиробники, заможні селяни, частина поміщиків, що перевели свої маєтки на капіталістичні рейки та інші) формувався і новий клас буржуазії. Зокрема, за даними перепису 1897 р. на Лівобережній Україні доходами з капіталу та нерухоності жили 51808 чол., що складали 0,7% всього населення¹.

Поряд з цими процесами відбувались якісні зміни в соціальному складі населення, наприклад, селян, які, отримавши особисту волю, стали юридично вільними: робітників, праця яких ґрунтувалась на купівлі-продажу робочої сили; інтелігенції – частина якої стала носієм ідеї національного відродження, а інша – прибічником русифікаторської політики тощо.

У висновках до розділу наголошується на основних тенденціях та причинах змін чисельності населення Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, активізації міграційних процесів. Підбито підсумки соціальних змін населення в другій половині XIX ст. як по окремих губерніях, так і в цілому в регіоні.

В третьому розділі "Національний склад та сфери зайнятості населення" досліджуються зміни в національній структурі населення Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини. Робиться спроба проаналізувати зрушення і в галузях зайнятості населення різних національностей в регіоні.

Протягом досліджуваного періоду зміни в національній структурі обумовлювались процесами міграцій та асиміляцій, русифікаторською політикою царизму та ін.

Виділяються особливості національної структури кожної із лівобережних губерній, їх зміни, історична обумовленість. Внаслідок розвитку капіталістичних відносин, посилення міграційних процесів, зрушень в економічній та соціальній структурах в лівобережних губерніях відсоток українців зменшувався, а відсоток росіян навпаки, збільшувався. За матеріалами перепису 1897 р. українці та росіяни на Лівобережній Україні складали відповідно 6118616 чол. або 80,8% та 1009840 чол. або 13,3%. Зокрема, українці на Харківщині в середині 60-х рр. XIX ст. становили 91,5% населення, а в кінці століття – 80,6%, на Полтавщині відповідно 98,5% та 92,9%, а на Чернігівщині їх відсоток скоротився з 85,6% до 66,4%. Відсоток росіян за досліджений період в Харківській губернії збільшився з 9,3% до 17,6%, в Полтавській – з 0,8% до 2,6%, а

¹ Підраховано автором на підставі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. 33. – С. 186–200; Там же. – Т. 46. – С. 188–255; 256–269; Там же. – Т. 48. – С. 202–220.

в Чернігівській з 6,1% до 21,6%¹. Стрімке зростання росіян на Чернігівщині протягом досліджуваного періоду можна пояснити процесами асиміляції здебільшого білоруського населення. Третє місце після українців та росіян в національній структурі лівобережних губерній за своєю чисельністю посідало єврейське населення. В регіоні проживали також поляки, німці, татари, цигани та інші, понад 40 національностей.

Робиться спроба з'ясувати взаємозв'язок національності і найбільш характерних сфер зайнятості населення, виділити їх регіональні особливості. Так, основним заняттям українців та росіян було землеробство, а найбільш поширеними – обробка деревини, волокнистих речовин, рослинної та тваринної продукції; для євреїв – ремісництво, торгівля, головним чином одягом та продуктами сільського господарства.

У висновках до розділу подаються узагальнені положення щодо динаміки національної структури та зайнятості населення Лівобережжя як по окремих губерніях, так і в цілому в регіоні. Зміни в національному складі привели до значного зростання російського населення, особливо на Харківщині та Чернігівщині.

У заключній частині дисертації підведені підсумки аналізу змін чисельності та структури народонаселення Лівобережної України в другій половині XIX ст. Вивчення основних проблем дисертації дало можливість виділити спільні фактори розвитку регіону та визначити особливості цих процесів у Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях. В лівобережних губерніях другої половини XIX ст. простежувались такі тенденції:

1. В досліджуваний період відбувався бурхливий розвиток капіталістичних відносин. Їх проникнення в сільське господарство, промисли, промислові підприємства приводили до змін чисельності, соціального розшарування сільського та міського населення, його зайнятості, посилення міграційних процесів;

2. В основі збільшення чисельності населення Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній був значний природний приріст, на який впливали відсутність значних війн та недородів, підвищення рівня медичної допомоги та умов побуту. Для пореформеного періоду був характерним значний приріст населення міст;

3. Аграрне перенаселення після реформи 1861 р. активізувало

1 Підраховано автором на підставі: Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – С. 323; Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – С. 124-131; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. 33. – С. 2. 100; Там же. – Т. 46. – С. XII; Там же. – Т. 48. – С. XII; Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. 1. – С. 44.

відтік населення в пошуках заробітку та вільних земель з Лівобережжя (особливо з Полтавщини) як в суміжні губернії, так і на окраїни Російської держави:

4. Соціальні зміни населення лівобережних губерній обумовлювались розвитком капіталістичних відносин. В станах селян, дворян, ремісників, міщан, купців та інших відбувалось значне розшарування, перехід їх в інші групи населення. Формувались та відокремлювались робітники та буржуазія, що ставали новими класами капіталістичного суспільства:

5. В лівобережних губерніях, де традиційно переважали українці, кожна з національних груп під впливом факторів економічного, соціального та культурного розвитку посідала певне становище в різних сферах суспільного життя. Для досліджуваного періоду було характерним зростання населення різних національностей в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях.

Основний зміст дисертації викладений у таких публікаціях автора:

1. До питання про стану структуру Харківської губернії в другій половині XIX ст. // Матеріали III Міжнародного конгресу українців, 28-29 серпня 1996 р. Історія. - Х., 1996. - С. 237-241.
2. Німецькі колонії на Лівобережній Україні в XIX ст. // Харьковский институт социального прогресса: Сб. научных трудов. - Х., 1996. - Вып. 1. - С. 43-46.
3. Розвиток сільського господарства Лівобережної України в другій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Матеріали 49-ї наукової конференції студентів. - Х., 1997. - С. 43-45.
4. Населення Харківської губернії за матеріалами I і II ревізій (1719-1744) // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ. - Х., 1994. - С. 116.
5. Зміни національного складу населення Харківщини (XVII-XIX ст.) // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Б. Хмельницького за українську державність: Тези доп. - Х., 1995. - С. 69.
6. Бердута М. З., Солошенко О. М. Особливості соціально-економічного розвитку Харківщини на рубежі XIX-XX та XX-XXI ст. // Социально-экономические проблемы переходных процессов в народном хозяйстве: Тез. докл. международной научно - практической конференции. - Х., 1996. - С. 7-8.

Солошенко Е.М. Изменение численности и состава населения Левобережной Украины во второй половине XIXв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01.- история Украины. Харьковский гос. ун-т. Харьков, 1997.

Основные положения диссертации освещают проблемы народонаселения в Харьковской, Полтавской, Черниговской губерниях во второй половине XIX в. Причины изменений в национальной и социальной структурах, динамики экономического и социального развития, миграций, историко-социальные предпосылки данных процессов рассматриваются в данном исследовании. Его основные положения изложены автором в тезисах к научным конференциям и статьях.

E.M. Soloshenko. Changes of Population Number and Structures Population in Left-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th Century. Thesis for the scientific degree of the candidate of history by speciality 07.00.01.- History of Ukraine. Kharkov University, Kharkov, 1997.

The basic dissertation tenets take up problems of population number changes in the Kharkov, Poltava and Chernigov provinces in the second half of the 19th century. Causes of changes of its national and class structures and dynamics in economical and social development, migrashion process, historico- social preconditions are revealed in the dissertation. Major dissertation tenets are expounded in some theses to scientific conferences and in the author's articles.

Ключові слова: населення, національна структура, становя структура, міграції, чисельні зміни.

Папір офсетний 70 г/м²

Формат А5

Папір покритий 80 г/м²

Ум.-друк арк. 0,8

Тираж 100 прим.

Замовлення № 1202

СОО України в Харкові за адресою: вул. Пушкінська, 10, м. Харків, 61002

Підп. до друку 17.04.97 г.
Формат А5.
Папір ксероксний 80 г/м²
Ум.-друк. арк. 0,8
Тираж 100 прим.
Замовлення № 1693

435.596

AB 37.646